

'תמצית ארצנו ומשמעותה'

לדיוקנו של רבנו יהודה הלוי על פי ממצאי הגניזה

עזרא פליישר

משפע האור שנאצל מממצאי הגניזה על מאות דמויות מופלאות מימי קדמוניותנו – זכתה דמותו של יהודה הלוי, בכיר משורריה של האומה בימי הביניים, למנה שאין גדושה ממנה. דמותו של ר' יהודה הלוי הסעירה את דמיונם של בני דורו, ועוררה גלים של התרגשות בכל מקום שדרכה כף רגלו: מבין כל גדולי ישראל הקדומים אין כמדומה מי שהיה אהוב ונערץ על סביבותיו יותר ממנו. גאוניותו כמשורר ניכרה כבר בשחר נעוריו: היא מוכרזת בפסקנות נחרצת ובקול נישא מפי זקן משוררי הדור הנפלא ההוא, ר' משה אבן עזרא, למקרא יצירה בודדת שלו.¹ אבל לא פחות משיריו, הפליאה והקסימה את בני דורו אישיותו. נעימות הליכותיו ויפי סבר פניו ושאר סגולות נפש שנתברך בהן קנו את לב הבריות, ובתוך זה את לבם של מבוגרים ומיוחסים ממנו, בכל אשר פנה. קשריו עם בני דורו היו הדוקים ותכופים ומאירים. הם מתועדים בעשרות שירים שהופנו אליו ושהריץ אל נמעניו, ונתקבצו לבסוף באסופות שירתם של בני הדור.² הגניזה הביאה לפנינו תיעוד עשיר של קשרים אלה גם מהקשרים לא ספרותיים. בתחום הזה אנו חבים, כמפורסם, תוב גדול לגדול חוקרי הגניזה בדורנו, פרופסור ש"ד גויטיין המנוח, שהעלה מן העלים הבלים שבדק בבית נכות ענקי זה של תולדות תרבותנו חומר רב המדבר ביהודה הלוי והממחיש בצבעים חיים וסגוניים את העולם האצילי, המופלא, המעודן, שבו הסתובב.³

גילוייו של גויטיין בחיי יהודה הלוי הם היהלום שבכתר הישגיו הנקודתיים בחקר החומר הדוקומנטארי שבגניזת קהיר. בתעודות הנוגעות למשורר הגדול הוא נתקל כבר סמוך לראשית דרכו בתחום הזה,⁴ ואת הגילוי האחרון, מן הסתם המרגש

על פי דברים שנאמרו בכנס למלאות עשר שנים לפטירתו של פרופ' ש"ד גויטיין, במכון בן צבי, ירושלים, ב־6 במארס 1995.

פירוש הפניות הביבליוגרפיות – בסוף המאמר.

- 1 על קורות היחסים שבין יהודה הלוי ומשה אבן עזרא ראה: פליישר, לקורות, עמ' 895 ואילך.
- 2 את רשימת הנכבדים הנפקדים בדיואן של ריה"ל פרסם שד"ל במבוא שלו לבתולת בת יהודה, פראג ת"ר, עמ' 17 ואילך. על קשרי ריה"ל עם בני דורו ראה גם שירמן, חיי ריה"ל, עמ' 254 ואילך.
- 3 להערכת גילוייו של גויטיין בסוגיה הזאת ראה: שירמן, השלמות, עמ' 319 ואילך.
- 4 ראה: גויטיין א, עמ' 21 ואילך. גויטיין התחיל לעסוק במסמכי הגניזה בסוף שנות הארבעים של המאה.

ביותר בסוגיה הזאת, על הפלגת אונייתו של ריה"ל ביום טוב ראשון של שבועות שנת תתק"א (1141) בדרכה לארץ ישראל, גלגלה ההשגחה לפניו בערוב ימיו, כמעין גמול מאוחר, אבל נדיב מאוד, למי שטרח טרחה מסורה ומבורכת כל כך על חקר קדמוניותו.⁵ בין שני הקצוות הללו העמיד גויטיין ענק פנינים של שמונה מחקרים נוספים שבהם ליבן שוב ושוב פרטים בחיי יהודה הלוי ובפועלו.⁶ בכרך החמישי והאחרון של חיבורו על החברה הימית-יכונית שב ושחזר בשרטוט דק, בהתבוננות מסכמת, את דיוקנו של המשורר הגדול, ולידו את דיוקן מיטיבו ואיש חסדו ר' חלפון הלוי בן נתנאל, מן הדמויות המופלאות של יהדות מצרים בעת ההיא.⁷ את הפרק שהקדיש בספר הזה לשני אישים אלה אי אפשר לקרוא בלא רטט בלב. גויטיין היה לא רק חוקר גדול אלא גם סופר מעולה. בפינה הזאת של עבודתו הגדולה נצטרפו זה אל זה החוקר המעולה והסופר הגדול בייחוד שלם, ויצרו דפים שמעטים כמותם ליופי בספרות המחקר שלנו.

כאמור, חייו של יהודה הלוי לא היו לוטים בערפל גם קודם שהעלה גויטיין את ממצאיו מים הגניזה. אמנם כמעט כל ידיעותינו בסוגיה הזאת באו אלינו מקובץ שיריו של המשורר עצמו ומקובץ שירי פטרוננו וידידו הגדול ר' משה אבן עזרא, אבל משם הן באו בשפע. חומר זה איפשר לידו האמונה של מורנו חיים שירמן ז"ל לשחזר כבר בשנת 1937, עשרים שנה לפני מאמרו הראשון של גויטיין בנושא הזה, את קורות חייו של ריה"ל, במאמר המשתרע על פני שבעים עמודים.⁸ מובן שהתמונה שנתגבשה במאמר קלאסי זה היתה לקויה בחסר וגם בלתי מדויקת בכמה פרטים, אולם היא נתנה מושג ברור מפרשת חייו של המשורר הגדול וממעמדו. את מה ששינו מחקריו של גויטיין בסוגיה הזאת סיכם שירמן בשלושים שנה אחר כך, ב-1971, בנספח של עשרים עמודים שהוסיף על מחקרו הקודם, באסופה המסכמת של מאמריו.⁹ שירמן חש כמובן במשקלם העצום של גילויי גויטיין בפרשה הזאת, ואת התלהבותו מהם ביטא במקומות הרבה בנספח הזה במילים שספק אם יש כיוצא בהן במחקריו הזהירים והשקולים של חוקר גדול זה. אבל בנספח עצמו הצטמצם, כדרכו, בעובדות.

- 5 ראה: גויטיין י, עמ' 245 ואילך. המאמר הופיע בשנת תשל"ז. גויטיין נפטר ב"6 בפברואר 1985. הממצא שפרסם במאמר הזה אישר באופן סופי את העובדה שריה"ל אכן עזב את מצרים והגיע לארץ ישראל. לפי אומדן סביר הגיעה אנייתו של ריה"ל לחופי ארץ ישראל ימים ספורים אחרי אמצע סיוון 1141. הוא נפטר בחודש אב, אם כן פחות מחודשיים אחרי הגיעו לארץ.
- 6 ראה: גויטיין ב - ט. הרשימה מכילה גם סיכום ביניים (גויטיין ה). מחקריו של גויטיין בתחום הזה מקיפים מעגל רחב למדי של נושאים, שמקצתם קשורים בריה"ל באופן עקיף בלבד.
- 7 ראה: גויטיין, חברה, ה, עמ' 448-476.
- 8 ראה: שירמן, חיי ריה"ל. המאמר הופיע לראשונה בשנת 1938, ב"תרכ"ן, ט (תרצ"ח), עמ' 35-54, 219-240, 284-305. הנוסח שנדפס באסופת מאמריו של שירמן (שירמן, חיי ריה"ל) תוקן והושלם על ידי המחבר בנקודות מעטות.
- 9 ראה: שירמן, השלמות.

והנה על קורות חייו של ריה"ל בהיותו עוד בארץ מכורתו, בספרד, נתחדשו בגילוייו של גויטיין 'עובדות' מעטות בלבד. את אלה סיכם שירמן בארבעה עמודים, שבהם הוא דן בעיקר בפרשת המגבית הכלל ספרדית שערך ריה"ל לפדיון שבויה אחת,¹⁰ ולידיעה העולה מאחד ממכתביו האוטוגראפיים על שלבי התהוותו של ספר הכוזרי.¹¹ רבות מאלה בלי שיעור העובדות שגילה גויטיין על מסעו של המשורר לארץ, ועל שהותו במצרים: על תשעת החודשים הקצרים שבילה ריה"ל בשנת חייו האחרונה במצרים אנו יודעים כעת יותר משאנו יודעים על למעלה משבעים שנות חייו שלפני כן. כמעט על כל תנועה שלו בחודשים הללו יש בממצאיו של גויטיין דיווח מפורט ומצולב. מי שרגיל לדלות הכרונית של ידיעותינו בחקר קורותיהם של אבותינו הקדמונים, חש עצמו כאן כמו בעולם אחר. הלא השפיע בפניה הזאת מסחרר.

אבל מעבר ל'עובדות', ובעצם: למעלה מהן – צריך לומר שגילויי גויטיין המעטים והנקודתיים לכאורה הנוגעים לתקופת שהותו של ריה"ל בספרד משנים את איכות הבנתנו באישיותו של המשורר שינוי עמוק מאוד. מוכן שאין להתעלם מערכם ה'ניסבתי' של הגילויים הללו: יש לזכור שלראשונה אנו אווזים ביד בזכותם לא יצירות ספרות נמלצות ומסולסלות, שלעולם אינך יודע איך לפרשן בדיוק ומה בהן אמת ומה בהן בדיה, אלא תעודות של יום יום, איגרות, פתקים, הוראות, המדברים בדברים טריביאליים, מוחשיים, שאינם נפקדים כלל בעולמה המופשט, המוגבה והסטירילי של השירה. לראשונה, ובזכותם, אנו שומעים דברים על רבי יהודה הלוי לא רק מטקסטים המופנים אליו, החשוידים תמיד על השקר הקונבנציונאלי ועל החנופה, אלא גם מטקסטים המדברים אודותיו בגוף נסתר, והמכוונים לומר אמיתות נחרצות בלשון של חול. ולראשונה, ובזכותם, אנו אווזים ביד, ואיזו זכות היא זאת!, כתבים אוטוגראפיים של המשורר הגדול: עינינו רואות את האותיות שכתב, אצבעותינו נוגעות בגיליון שהחזיק בידו, ומבטנו עוקב אחרי הדוקטוס האלגנטי, הקסום, הקוקטי של קולמוסו, ואנו חשים כמו, מעל לטורים, את הנשימה המבושמת שבה ייבש את הדיו, בחופזה, בשביל ל'העיף' את מכתבו אל נמענו, ביד שליח ממתין.¹² ולראשונה אנו פוגשים בזכותם, בהקשרים 'נמוכים' של פעילויות יומיומיות שוטפות, משוררים וחכמים שהיכרנו עד כה רק מחיבוריהם או משירי התהילה של מהלליהם, ובתוכם יהודה אבן גיאת, יוסף אבן אלכתוש, יוסף אבן ברזל, יצחק אבן ברון, אבו איוב (שלמה) בן סהל הידוע באבן צקבל ועוד, והנה כולם אנשים חיים ופעלתנים, נתבעים לצדקה ונותנים, הולכים רכיל איש על

10 לחומר הנוגע לפרשה זאת ראה: גויטיין ג, עמ' 397-398; ראה סיכום הדברים אצל שירמן, השלמות, עמ' 323 ואילך. שתי איגרות אוטוגראפיות של ריה"ל דנות בסוגיה הזאת.

11 ראה על כך: גויטיין ג, עמ' 408-410. ראה: שירמן, השלמות, עמ' 321 ואילך.

12 ראה במיוחד: גויטיין ג. האיגרת הנשלחת בחופזה מופנית אל חלפון בן נתנאל, ידידו ואיש חסדו של המשורר. ראה גויטיין ג, עמ' 409 ואילך ('מכתב ד').

רעהו, מתברחים איש על חשבון אחיו, מעבירים כספים זה אל זה, ומקיפים את המשורר הגדול בנוכחות צפופה, בגינונים אריסטוקראטיים מעודנים. לראשונה אנו פוגשים בין אלה גם את יצחק בן אברהם אבן עזרא, צעיר מוזר ומבורך כשרונות, שחלפון בן נתנאל פורש עליו את כנף חסדו ועוקב בדאגה אחרי גידולו והתפתחותו. לראשונה נודע לנו בתוך כך, שצעיר זה, נציג יוצא דופן קצת של החוג הנוצץ של 'נוער הזהב' של ספרד (כהגדרתו של גויטיין), נע מנעוריו במחיצתו של מלך המשוררים ונעשה לבסוף התנו, בעל בתו היחידה, 'אחות נפשו', ולימים אף מלווה זועף שלו במסעו הגורלי לפאתי מזרח.¹³

ידיעות קטנות אלו, הנכפלות כמה מונים על פי המקבילות העולות לפנינו מן המהומה המלווה את תנועותיו של יהודה הלוי במצרים למן יום בואו לשם, מסייעות בידינו להבין לראשונה במידת העומק הראויה את מעמדו האמיתי של ריה"ל בספרד ואת דמותו בעיני בני דורו. ידענו ביהודה הלוי שהיה משורר גדול ונערץ, וידענו בו שהיה מעורב בדעת עם הבריות, אבל לא ידענו בשום אופן שהיה מנהיג המוכר של יהודי ספרד, ושאיילי ספרד הוותיקים ראו בו 'את תמצית ארצם ומשמעותה, את מעוזה ומנהיגה', כדברי יוסף אבן אלתוש עליו במכתב רווי אהבה והערצה אל חלפון הלוי בן נתנאל.¹⁴ ארבע מלים אלו אינן מליצה בעלמא; הן מתמצות את דיוקנו של ריה"ל בעיני ידידיו: אצילי ספרד ומשכיליה ראו בו את מגלמם המובהק, השלם והאידיאלי, של ערכי התרבות שלהם, את הביטוי המתומצת של שאיפותיהם הרוחניות. אבל הם ראו בו גם את 'מעוזה ומנהיג': הוא היה אם כן, בעיניהם, גם מנהיג במובן המסורתי, איש המכוון את ענייני האומה הכלליים והדואג לצרכיה והמגן על קיומה ומעמדה מפני אויב ומתנכל.

13 על המחברים הנזכרים ראה להלן, הערות 14, 15, 32; אבו איוב אבן סהל, שהוא בלי ספק שלמה אבן צקבל בעל 'נאום אשר בן יהודה', נזכר באיגרת אל חלפון בן נתנאל; ראה: גויטיין ב, עמ' 142. לפרשת יחסיו של יצחק בן אברהם אבן עזרא עם בית ריה"ל ראה כעת בפרוטרוט: פליישר, בירורים, עמ' 264 ואילך. סוגיית נישואיו של יצחק אבן עזרא עם בתו היחידה של ריה"ל היתה שנויה במחלוקת זמן רב במחקר, וגויטיין עצמו נמנע מלהכריע בה. אבל כעת אין עוד ספק שיצחק אבן עזרא אכן היה חתנו של ריה"ל. גויטיין גילה מכתבים אוטוגראפיים של יצחק אבן עזרא בבגיוזה (כולם מופנים אל חלפון בן נתנאל); על אופיו המוזר של האיש בנעוריו ראה: גויטיין, חברה, ב, עמ' 302 ואילך. וראה גם: הנ"ל, שם, ה', עמ' 15.

14 לאיגרתו של יוסף אבן אלתוש אל חלפון בן נתנאל ראה: גויטיין, ב, עמ' 141 ואילך, ושם, עמ' 146. יוסף אבן אלתוש מבשר לחלפון את בואו הקרוב של ריה"ל אליו, בלשון זו: 'זהנה עשה ה' טובה עמן בשכר מה שידוע לו על כוונתך האצילה וטהרת לבן המיוקר שלח אליך את תמצית ארצנו ומשמעותה, את מעוזה ומנהיגנו, החכם המיוקר, החסיד, יחיד הדור המשלם ר' יהודה בן הלוי שמרו צורו; אללי לנו שנפרד ממנו ואשריך שתיפגש עמו. יתן ה' יתעלה עונג לכם בכס (=זה מזה), וישמיענו על פגישתכם מה שמשמח (=דברים משמחים)'. המכתב כתוב ערבית; התרגום של גויטיין, שם, עמ' 146. יוסף אבן אלתוש היה בן דודתו של חלפון בן נתנאל והיה בן לאחת המשפחות המיוחסות ביותר של אנדלוס (ראה עוד להלן). שירי יפה לכבוד חתונתו נותר בידינו בין שיריו המעטים של יהודה אבן גיאת, מידידיו הקרובים של ריה"ל; ראה: שירמן, המשוררים, עמ' קפח.

בהקשר זה עלינו לפרש בלי ספק את טיפולו הנמרץ של המשורר בענייניה של השבוייה האומללה, נושאם של שניים ממכתביו שנתגלו בידי גויטיין: בשביל לפדות מסכנה זו מידי 'המרשעת' המסתורית, כנראה אוראקה מלכת קסטיליה בעת ההיא, מגייס ריה"ל את קהילות ספרד החשובות, ומדרבן לעשייה את עשירי הערים ונדיביהן, ומחשב את חשבון ההכנסות, ומקפיד על פרעון ההבטחות, ומחזיר לחלפון בן נתנאל דינאר פגום שתרם, ומתכנן מועדים ופגישות ומשא ומתן, כאחד השתדלנים אשר מעולם.¹⁵ מעמדו של ריה"ל בעניין הזה הפליא בשעתו את גויטיין: הוא תהה שמא יש לראותו קשור בפועלו של המשורר כרופא אצל נכבדים נוצריים, מעמד שאיפשר לו לבוא בדברים עם המלכה בעניין הזה.¹⁶ אבל דרכם של מתווכים, ומכל שכן של משוררים, לא היה לעמול על איסוף תרומות. שתדלנים טיפלו לכל היותר בשלב ההתקשרות או בשלב העברת הכספים וביצוע העיסקה. באיסוף הכספים עמלו פרנסי הדור, שיכלו להטיל מרות על היחיד ועל הרבים ושדעתם נתקבלה על כולם.

אבל בהגדרתו של אבן אלכתוש יש מקום להשתהות לשנייה גם על צמד המלים הראשון, ולזכור בפליאה כי מי שייצג בעיניו את 'תמציתה ומשמעותה' של אנדלוס בתקופה הזאת לא היה אנדלוסי כלל. יהודה הלוי היה, כעדות עצמו, בן ספרד הנוצרית,¹⁷ חניך 'תרבות דישן ודישון', זר שבא מ'אדום', מ'שעיר', מארץ 'בני עלוה'.¹⁸ כך, זר ופלאי היה כש'זורת' לראשונה באנדלוס, בעיני משה אבן עזרא

15 תיאור הדברים בפרוטרוט ראה אצל גויטיין ג, עמ' 397 ואילך. זיהויה של 'המרשעת' הנוכרת באיגרות שנוי במחלוקת. השערתו של גויטיין שהכוונה לדונייה אוראקה (גויטיין ג, עמ' 400) מתקבלת על הדעת. הזיהוי קובע תאריך יחסי למעשה, כי אוראקה מתה ביום 8 בחודש מארס 1126. הכסף שנדרש לפדיון השבוייה (שלושים ושלושה דינאר ושליש הדינאר) גויס ממקורות שונים, ובתוך זה קהילות גדולות כגון מלאקה ולוסינה. תרומת גרנאדה (מקום מושבו של אבי השבוייה) היתה צפויה להשלים את החסר. בין התורמים הבוודיים נזכר חלפון בן נתנאל (הדינאר שתרם נמצא פסול וריה"ל מחזיר אותו לו כדי שיחליפנו באחר) ואחד 'אבן אלגיאני' (=בן העיר כאן). שר' יצחק אבן ברון צפוי היה לשדלו לשלם את הסכום שהבטיח. ר' יצחק אבן ברון, מדקדק ידוע בן הזמן, חיבר (בערבית) את 'ספר המאזנים', והוא נמנעם של כמה שירי תהילה של משה אבן עזרא ויהודה הלוי; עיין עליו: שירמן, תולדות א, עמ' 496, הערה 63. אל המכתב הראשון בעניין הזה צירף ריה"ל איגרת שקיבל בעת ההיא מידי ר' יהודה אבן גיאת, כדי 'לשעשע' בה את ר' חלפון. ראה גויטיין ג, עמ' 404.

16 ראה שם, עמ' 400. באיגרת הראשונה מעביר יהודה הלוי אל חלפון ברכות בשם שני 'זוירים' לא יהודים.

17 ראה לעניין זה: פליישר, בירורים, עמ' 243 ואילך.

18 ראה באיגרתו של ריה"ל אל משה אבן עזרא בבואו מספרד הנוצרית לאנדלוס (פליישר, לקורות, עמ' 899, שורה 20 ואילך): '[אני] כבד פה וכבד לשון / תרבות דישן ודישון / עם נרעו ועמקי שפה / אין לים פתיוחם שפה'. 'דישן ודישון', מאלופי החורי בני שעיר (בר' לו, כא), מייצגים את האומות הנוצריות. שם (עמ' 898, שורה 8) הוא מכנה עצמו 'עולה משעיר'. במטבע 'יהודה הלוי בר שמואל הלוי, בא מאדום' חותם ריה"ל את הסילוק שלו לראש השנה 'יראי' יי הללוהו, ראה: ירדן, שירי הקודש, א, עמ' 57 ואילך. כמי שעולה מבין 'בני עלוה' הוא מציג עצמו בשיר 'אל בחלוס לילי, ששלח אל אחד אבו אלחג'אג' בן לאיר; ראה בראדי, דיואן, א', עמ' 19, טורים

ויהודה אבן גיא ושלמה אבן אלמַעלם ואחרים, ראשוני מכריו ב'מערב'.¹⁹ הוא לא היה בן למשפחות אנדלוס המיוחסות,²⁰ וגם אם זכה לחסותם של נכבדים אנדלוסיים – הלא בן חסות היה: איש לא יכול היה לראות בו, כמשפט הימים ההם, יורש טבעי של אחוזות שררה משפחתיות. העובדה שאיש זה הצליח, לא רק לחדור אל שכבת העילית של האצולה המסורתית, אלא גם להזדהות אתה, להתקבל בקרבה, להתחבב עליה ולהיאחז בה, קל וחומר לזכות בה לעמדת מנהיגות מוכרת, היא תופעה מופלאה שספק אם יש לה מקבילה בקורות ישראל, מלבד, אולי, במקרה הרחוק של רב סעדיה גאון. אבל שלא כרב סעדיה – ריה"ל לא ביקש את השררה ולא שאף לכתה. מובן שהוא השתדל להתאים את עצמו, בהשכלתו ובהליכותיו, לחומרי המקום שאליו בא, אבל את היותו זר לא הסתיר כי אם הבליט. אל השררה הגיע בלי מריבות, בלי תככים, בלי מחלוקות. גם בלי שביצר לעצמו עמדות כוח: הוא לא ניהל ישיבה ולא העמיד תלמידים ונע ונד היה בארץ. איך זה ראה בו אבן אלכתוש, מי שזקני זקניו כבר נמנו עם עשירי דניה בגדולתה,²¹ את תמציתה של ספרד ואת משמעותה, את מעוזה ואת מנהיגה?

אבל עכשיו שאנו יודעים שכך ראתה אנדלוס את ריה"ל, אין לנו מנוס מלחזור ולבדוק, ובעיניים ממוקדות יותר, איך ראה יהודה הלוי את אנדלוס. הסתייגותו של ריה"ל מן המודל התרבותי הספרדי המסורתי, ושלילתו הנחרצת, באחרית ימיו, את הדגם התרבותי הזה, מקבלות לאור המימד המנהיגותי של דמותו היקף אחר ומשמעות אחרת. הן מאבדות את אופיין הנקודתי, האידיוסינקרטי, הלירי כמו, כדי ללבוש איכויות פרדיגמטיות, אפשר לומר: אופרטיביות. אמת, הראייה הנוקבת, הבלתי משוחדת הזאת, שחשפה מבעד לזוהר המופלא והמסנוור של התרבות היהודית הספרדית את הבלימה ואת זרע הניוון, לא היתה רק פועל יוצא של גאונות המתבונן. היא היתה גם פרי מאורעות הזמן שהרעידו את אושיות קיומן של קהילות ישראל באנדלוס ושטפו את קהילות קסטיליה בגל של פרעות ומהומות המתועדות היטב בסדרה עזת ביטוי של קינות בקובץ שיריו של ריה"ל.²² היא היתה בוודאי גם פרי העובדה (שאנו נוטים לשכוח לעתים קרובות כל כך), שהמתבונן המפוכח הזה

40 ואילך. 'אלוף עלוה' הוא אחד מאלופי עשיו בבר' לו, מ. באותו שיר הוא מכנה עצמו גם 'בא מאדום אל מערב קדר'.

19 ראה פליישר, בירורים, עמ' 244 ואילך.

20 ראוי לשים לב לעובדה שריה"ל אינו נקרא בשום מקום בשם משפחה, שלא כמנהג חכמי ספרד המיוחסים. אפשר שכדי לחפות על 'חסרן' זה קראו לו מקורביו 'בן הלוי'; ראה לעיל, הערה 14. ריה"ל חתם בפיוטיו 'הלוי' בלבד.

21 ר' אברהם אבן דאוד מספר בספר הקבלה שלו על ר' יצחק אלברגוני, שנתחנן לאבן לכתוש מגדולי דאניה. ראה: כהן, ספר הקבלה, החלק העברי, עמ' 62.

22 על ערעור מצבן של קהילות ישראל בספרד הנוצרית בימי ריה"ל ועל פרעות שנתחוללו בהן ראה בפירוט: בער, המצב. על הדי המאורעות הללו בפיוטי ריה"ל ראה גם: פליישר, חומרים, עמ' קיא, קבא ואילך, קכט ואילך. וראה גם: רצהבי, עמ' ה. שירי הקינה המובאים שם מתייחסים אל פרעות שהיו בטולידו (בשנת 1109?) ובמירקה.

לא היה אנדלוסי, ושעל כן קבעונותיה של המנטאליות האנדלוסית, והשאננות המסורתית של הקופאים על שמריהם, לא בהכרח הקפואו את מחשבתו המכוננת. היא היתה אולי, במידה ידועה לפחות, גם פרי ניידותו (שהיתה מן הסתם פועל יוצא של היותו זר באנדלוס), שזימנה לו מגע עם מציאויות מתחלפות, עם הוויות פוליטיות וכלכליות משתנות, ועם אוכלוסיות מנומרות.²³ אבל סוף סוף היא, כלומר הראייה התודרנית הזאת, היתה שם, ברורה ונחרצת, בתודעתו האקטיבית של הוגה דעות גדול ומנהיג גדול. עובדה היא שאיש מבין בני דורו, דור דעה לכל הדעות, לא קלט אפילו בת צליל מן הקול הקורא, ששאגתו החרידה את שלוות נפשו הרגישה של המשורר הגדול הזה. למעלה מארבעים משוררים ידועי שם פעלו בספרד בימיו של יהודה הלוי,²⁴ אבל אף אחד מהם לא הגיב, אפילו בחרוז אחד, על הפרעות בטולידו ובמיוקרה ובמקומות אחרים, פרעות שהפיקו מכינורו של יהודה הלוי צלילי יאוש המזכירים את פיוטי הגזירות של עמיתו האשכנזיים בימי מסעי הצלב.²⁵ הלא דבר הוא!

מי שיעקוב בעין בלתי משוחדת אחרי התמורות שחלו ביחסו של ריה"ל אל עולמם של יהודי ספרד, ואחרי תנועתן, האיטית אך גם הישרה, מן ההתלהבות הבלתי מסויגת של ימי נעוריו אל הייאוש הקודר של ימי בגרותו הבשלה, יראה בלי קושי שאופי התמורות הללו היה פוליטי ולאומי בעיקרו, לא דתי. את סופה הבלתי נמנע של התרבות היהודית הספרדית צפה ריה"ל לא מחמת חולשותיה כתחום חיי הדת, ואף לא מפני צוק העתים, אלא מפני התמוטטותה הסופנית של עצמאותה התרבותית.²⁶ ולפי שהתמוטטות זו היתה, לדעתו, פועל יוצא הכרחי של קונצפציה רוחנית-תרבותית מופרכת מיסודה, שביקשה לראות את היהדות נבדלת משאר האומות מן הצד הדתי המצומצם, אבל חשה שותפות מלאה אתן ככל שאר גילויי ההוויה התרבותית, הוא לא ראה לה תרופה אלא בעקירתה מבית חייה. אילו ראה ריה"ל את ספרד היהודית פגומה בהווייתה הדתית, הוא היה בוודאי קורא לתשובה, כרבים וכן טובים לפניו ולאחריו. אבל בספר הכוזרי אין קריאה לתשובה. הקריאה היא שם לעצמאות תרבותית, לכינונה של תרבות יהודית חדשה, אוטונומית, שדת ישראל תעמוד (כמובן מאליו) במרכזה וביסודה – אבל לא כשהיא לעצמה, ובוודאי לא כשהיא רק לעצמה, אלא כשהיא מקור לזקיפות קומה לאומית ואבן פינה

23 על מסעותיו של ריה"ל בספרד ראה שירמן, חיי ריה"ל.

24 ראה על כך: שירמן, תולדות א, עמ' 481, הערה 2.

25 יוצא מן הכלל הזה כנראה רק ר' לוי אבן אלתבאן, בן דורם הקשיש יותר של משה אבן עזרא ויהודה הלוי. כמה מחרוזות בפיוט בודד שלו מסוג המסתג'אב ('אליכם אישים אקרא'; ראה: פגיס, לוי, עמ' 68) אפשר שרומזות למאורעות ממשיים.

26 עובדה זו ניכרת באופן ברור מן הנושאים הנדונים בין המלך והחבר בספר הכוזרי. בעיני ריה"ל דת ישראל 'מושפלת' לא (רק) מפני שבני דתות אחרות משפילים אותה בטענותיהן או בתחושת עליונות עליה. היא מושפלת מפני שהיא נזקקת לתרבותם של אומות אחרות כדי לבצר את מעמדה בוויכוח התיאולוגי, ומפני שאין היא מסוגלת להעמיד ערכי תרבות כלליים עצמאיים.

לעשייה רוחנית יוצרת גם בענפים שאינם 'דתיים' במובן הרגיל, כגון בתכונה, בהגות, בחכמת הלשון, בשירה ובמדעי הטבע.²⁷ דת ישראל נתפסה אפוא בהגותו כמצע של תרבות; היא אמורה היתה להכיל ולפרנס פולחן מקיפה הרבה יותר מן הדת בהגדרתה הפשטנית.²⁸ והנה את דת ישראל במובן הרגיל ניתן היה, מן הסתם, לשקם ולקיים גם בספרד, אבל את ההיקף התרבותי המפולש, היהודי האותנטי, שריה"ל ראה אותו ניזון מדת ישראל ומזין אותה על פי דרכו – לא. להגשמת חזון זה נחוצה היתה התחלה חדשה.

באמת, כשנפרד ריה"ל מבית גידולו והגשים את מה שנתחייב מדעותיו – הוא לא ראה את עצמו כחוזר בתשובה המנתק את קשריו עם העולם הזה, או כעולה רגל מסוג אבלי ציון שרכים כיוצא בהם כימים ההם בדרכים שהוכילו לציון. הוא היה צליין חילוני מאוד. משיריו הרבים שחיבר במצרים ומן האיגרות הנוגעות לפרק זה בחייו אנו יודעים שאורחות חייו בתודשי שהותו במצרים לא היו שונים במאומה מאורחות חייו בספרד.²⁹ בארץ הנילוס הוא לא מנע מנפשו שום הנאה שיכול היה להפיק: עיניו לא שבעו ממראות הנוף הנפלאים, ועידוני ארמנותיהם של עשירי המקום הרוו אותן ונתן ארצי מאוד. יהודי מצרים הנחמדים – הלא יהודים היו, לא כן? – קראו את שיריו העליזים ותמהו האם באמת ראוי לעולה רגל? לכתוב כיוצא בהם.³⁰ אבל רבנו יהודה הלוי לא היה עולה רגל: הוא היה עולה. הוא עזב את

27 כידוע, בכל הנושאים הללו שואל המלך הכוזרי את החבר לעמדתה, או לתרומתה, או לייחודה של היהדות, ותשובת החבר מעמידה באופן עקבי את היהדות נבדלת ככולם משאר התרבויות. אילו ראה המחבר את דת ישראל מוגבלת בתחום צר של פרקטיקה דתית היה בורדאי מודה שאין ליהדות עסק בעניינים אחרים: כבודה של הדת לא היה נפגם מזה בשום אופן. אבל בעיני החבר מובן הוא מאליו שכל המקצועות הנזכרים בדין היה שהיהדות תגלה בהם פנים ייחודיים משלה, כלומר שתטפח אותם על פי דרכה, ולא על פי דרכן של שאר האומות. העובדה בולטת במיוחד במקום שהמלך שואל האם יש ליהודים מה לומר במדעי הטבע, והחבר משיב לו באריכות על פי 'ספר יצירה' (הכוזרי ד, כד-כה). מיד אחר כך, ושוב לשאלתו של המלך, מפרט החבר גם 'חכמות חכמי התלמוד המתאימות לחכמת הטבע' (שם, כז-כח). ההנחה שחכמי ישראל הקדמונים היו בקיאים בכל החכמות היא כמובן הנחה אפולוגטית שאבלונית בימי הביניים, אבל כשהיא מתפרטת בהקשרים כאלה היא מכוונת להבליט את התואם המוחלט בין מה שידעו חכמי ישראל לבין מה שנודע (על פי רוב לאחר זמן) לאומות העולם. הקו הנקוט בידי החבר הפוך: ישראל עוסקים בחכמות על פי דרכם, ובכל דבר שהם עוסקים (והם עוסקים בכל דבר) הם נבדלים מעמיתיהם. כך הוא המצב גם בפיסקה המפורסמת הדנה בספר הכוזרי בענייני השירה (כוזרי, ב, סט-ענה). ריה"ל שולל בפיסקה הזאת בחריפות את ההיענות לשקילה הכמותית (הערבית), אבל הוא משבח את השירה שאינה שקולה (ושירי חולין מן הסתם בכלל זה), כלומר את זו הנכתבת בצורות המסורתיות.

28 מן הבחינה הזאת חוותה השקפתו של ריה"ל אל זו של רב סעדיה גאון, תוך שהיא עוקפת את כל מה שנוצר בספרד (באופן כמעט אירוני: על פי המצע האידאולוגי של רב סעדיה עצמו!) מראשית התקופה ועד ימיו.

29 ראה לעניין זה בעיקר: גויטיין א, ד, ו. וראה גם: יהלום.

30 ראה: גויטיין ד, עמ' 357, באיגרת מאת אבו אלעלא איש אלכסנדריה אל יהודה הלוי, בעת שהותו של המשורר בקהיר. המוען מספר שם למשורר שמארחו האלכסנדרוני, הדיין ר' אהרן אלעמאני, ליקט בדיואן מיוחד את השירים שריה"ל הקדיש לו, ורשם שם גם כמה שירים

ספרד כמי שעוזב ארץ נכריה, ונסע אל ארץ אבותיו להשתקע ולגור שם, כאדם חופשי – חופשי, כמובן, במשמעות המדיאבאלית של המונח, היינו כעבד ששמורה לו הזכות לבחור בעצמו את אדוניו.

בזכות גילויו של גויטיין אפשר שאנו יכולים לקבוע כעת בדיוק מפתיע גם את המועד שבו הכשילה, או החלה להבשיל, תפיסת עולמו החדשה של ריה"ל. באחת מאיגרותיו האוטוגרפיות שגילה גויטיין, והיא נכתבה לדעתו סביב שנת 1125, מדבר ריה"ל בין השאר על 'הספר הכוזרי': הוא נשאל על ידי נמענו, חלפון בן נתנאל, ששמע מפי ידידים משותפים את שמע הספר הזה – מה טיבו, ולמה הוא, המחבר, מסתירו מפניו. ריה"ל משיב בענווה שמדובר בחיבור לא חשוב, 'שטות' הוא קורא לו, שעיקרו בליבון שאלות שהפנה אליו אחד מן הקראים שבספרד.³¹ ברור שהספר היה עדיין במצב עוכרי בעת הזאת: המסר הגלובאלי שלו, הדין את האופציה התרבותית היהודית הספרדית לשלילה גמורה, עדיין לא עוצב בו כלל. אך באיגרת זאת, לכאורה מכתב ענייני של עסקן טרוד בצרכי הרבים הנהנה להנהיג את עדתו, אומר ריה"ל גם זאת:

ואין עמדי תקווה נסתרת, אלא גלויה, והיא זו שכבר פרסמתיה בין ידיך הרמות (= לפניך), והיא לנדוד מזרחה במהרה כל כמה שאפשר, עם יעזור ה'.³²

רמז זה לכוונת המשורר לעזוב את ספרד מקדים בחמש עשרה שנים את התגשמות תקוותו. אם תיארוכו של גויטיין נכון, והוא מן הסתם נכון, כרגיל,³³ והאיגרת אכן

מבודחים על נושאים טריביאליים, כגון 'על התרנגולות' ר'על סכיני הגילוח' – 'ומי שעייץ בהם מבלי שעייץ בזולתם – הוא כותב – היה אומר: לגבי עולה רגל שירים כאלה הם במקצת דברי הבאי'.

31 ראה גויטיין ג, עמ' 410. כך דברי האיגרת (בתרגום עברי): 'הספר הכוזרי – הוא מכלל הטובות של הרופא הנכבד והחכם והשלם מר[נן] ורב[נן] יוסף בן ברזל ע'לי, האומר שבחים על [כל] טפשות היוצאת מתחת ידי. [...] והיתה סיבת הדבר – בקשתו של אחד ממחזיקי המינות [=הקראים] בארץ הרום [=ספרד הנוצרית] ששאל אותי בעניינים שונים ושלחתיו אליו, ואחר כך הכחשתי אותו. אבל בפגישתנו תראהו'. הכוזרי כולל, כידוע, התייחסות מקיפה לקראות (ג, כב ואילך); יש להניח שקטע זה הוא מן הגרעינים הראשונים של החיבור. ר' יוסף אבן ברזל נמנה עם המשוררים המעניינים של הדור ההוא; ראה עליו: שירמן, תולדות א, עמ' 518 ואילך.

32

שם, עמ' 410, שורות 6 ואילך.

33

הסתיוגות מהוססת מן התיארוך הזה ראה אצל שירמן, השלמות, עמ' 322. ראוי לציין שרמז בכיוון הזה, שאף אותו ניתן לתארך בקירוב, עולה גם מחיבורו הקטן של ריה"ל על משקלי השיר העברי. חיבור זה, שפורסם זה עתה בנוסח עברי (ראה: רחון, עמ' 325 ואילך), נכתב על ידי ריה"ל לכבוד חלפון בן נתנאל כמעין מתנת פרידה עם צאתו למצרים לאחר ביקור בספרד. הוא נכתב ככל הנראה זמן מועט לפני שנת 1130, והוא מכיל, לכד ממבוא קצר המדבר בגנות שיטת השקילה הכמותית – רשימה של דפוסי משקל שכיחים בשירה העברית, מודגמים על פי שירי תהילה קצרים של ריה"ל לכבוד חלפון. אחד מן השירים האלה מדבר בגעגועיו של המשורר לא"י, ולשונו כך: 'צ'ב'ת אַבְצוֹת (=ארץ ישראל) היא אַחֲזֵיתִי הַבְּתִי / הַחֲלוֹת פְּנֵי חֲלָפוֹן צְדִי בּוֹא חֲלִיפְתִי (=יום מותי) // אֲלֵיהֶם אֲנִי נִקְסֵף וְאֲשָׁאֵל וְאֲתַעֲשֶׂף (=ואתחנן) / הַתְּאֲסֵפֵי בָהֶם בְּטָרְסָם אֲסִיפְתִי' (רחון, עמ' 327). לתיארוך החיבור הקטן הזה ראה גויטיין ב, עמ' 149, והשווה

נכתבה סביב 1125 – הנה כותבה היה בעת ההיא כבן חמישים או קצת למעלה מזה.³⁴ זמן מועט לאחר מכן כתב בוודאי גם את שירו המפורסם 'התרדוף נערות אחר חמישים / וימך להתעופף חמושים', שבו הוא כבר מדבר בהחלטיות על עזיבת טוב ארץ ספרד ומשדל עצמו שלא להירתע ממילוי חפצו משום קושי ועיכוב. בשיר זה הוא גם צופה, כידוע, בעיני דמיונו, ברוח נבואית ממש, את נסיעתו בים ואת סכנותיה, ומדבר בנעימה של ריגוש על האושר המצפה לו אי שם בסוף המסע, בארץ חלומותיו.³⁵

העובדה שעלייתו של ריה"ל לארץ לא היתה כשל צליין המממש שאיפה דתית סגפנית אישית, אלא כשל מי שמבצע תוכנית אידיאולוגית פוליטית וחינוכית, מוכחת כעת גם מן המופלא שבממצאיו של גויטיין בסוגיה הזאת. ממצא זה הדהים גם את אשף הגילויים הגדול הזה: הוא ספק האמין למה שראו עיניו בתעודות, ספק סירב להאמין. כעת ברור שריה"ל לקח עמו למסע הגורלי שלו את חתנו, בעל בתו היחידה ואבי נכדו היחיד, את יצחק בן אברהם אבן עזרא.³⁶ והנה לא מעט התקשינו להבין כיצד נפרד איש זקן, מארצו ומולדתו, משררתו, מביתו, מרכושו, מידידיו, מבתו היחידה ומנכדו היחיד על מנת שלא לראותם עוד עד עולם. אבל להאמין שאב זקן זה גם עיגן את בתו וגם ייתם את נכדו, מרצונו וללא סיבה ניכרת – דבר זה קשה שבעתיים. אך באמת ריה"ל לא חשב להיפרד ממשפחתו עולמית. הוא ביקש לשקע את משפחתו בארץ ישראל, וציפה שבתו ונכדו יבואו בעקבותיו ובעקבות חתנו מיד לאחר שיכּו שם שורש-מה. אכן, מגילוייו של גויטיין אנו יודעים עכשיו, שעוד קודם צאת אונייתו של ריה"ל מנמל אלכסנדריה, בדרכה לארץ, פחות משנה משעת הפלגתו מספרד, כבר בישר יהודה אבן עזרא, נכדו של המשורר, את בואו הקרוב למזרח: הנער אצה לו הדרך, וביקש לבוא בעקבות הגברים מוקדם יותר משתוכנן.³⁷ ברור גם מזה שמעשהו של המשורר כוון להציג מופת: הוא נקרא

פליישר, בירורים, עמ' 268, הערה 113. חלפון בן נתנאל ביקר בספרד, כנזכר, גם סביב שנת 1125, אבל לא ייתכן שהחיבור על המשקלים נכתב אז, מפני שיש בו התייחסות אל מה שנאמר בנושא השקילה הכמותית בספר הכוזרי, וכבר ראינו שחלפון עדיין לא הכיר את הספר בעת ההיא. מן הנאמר בחיבור הקטן ברור גם כן שבעת כתיבתו כבר הכיל ספר הכוזרי גם את הפיסקה המדוברת בגנות השקילה, ומדרך תיאור תוכן הספר באיגרתו של ריה"ל אל חלפון לא נראה שכך היה בשלב ההוא.

34 לפי המקובל במחקר ריה"ל נולד סביב 1075, אבל לדעתי (בירורים, עמ' 245 ואילך) יש להקדים את לידתו בכמה שנים.

35 ראה: שירמן, השירה, א, עמ' 494. קביעת מועד כתיבת השיר בהקשר הזה מסבירה יפה את הפער הזמן בין גילו של ריה"ל בעת חיבור השיר (אחר חמישים) לבין התגשמות המסע, המתואר בו בקרים ריאליסטיים מפעמיים, על פי דמיונו. פער זה עורר תמיהה במחקר זמן רב.

36 על סוגיה זו ראה: פליישר, בירורים, עמ' 264 ואילך, וראה שם על היסוסיו של גויטיין בעניין זה. וראה: שירמן, תולדות ב, פרק ראשון, סעיף כב (בדפוס).

37 ראה על כך: פליישר, בירורים, עמ' 270 ואילך.

להתוות לפני יהודי ספרד, לפני יהדות ספרד, לפני היהדות, דרך אפשרית, מומלצת, של הישרדות, ובכל אופן אופציה אחרת, זקופת קומה ועצמאית, של קיום. למה ציפה רבנו יהודה הלוי מצעדו הנועז? אל אילו תוצאות נשא את עיניו? אפשר שציפה שעלייתו תביא רבים מישראל, בספרד ואולי לא רק בספרד, לארוז את חפציהם, לעזוב את מקומם ולעלות לארץ.³⁸ לא קשה לראות בצעדו גם מעשה אוטופי, אולי בעל מרכיבים מיסטיים, של משורר גדול ומאמין גדול: לא רחוק הוא שקיווה שבואו לארץ יחיש התרחשויות נסיות, שיגלו לעין כל את צדקת דרכו.³⁹ אבל סביר להניח שקיווה לכל הפחות זאת: שצעדו ההפגנתי של מנהיגה המוכר של גולת ספרד, של תמצית הארץ ההיא ומשמעותה, יאיר את עיני יהודי הארץ ההיא לראות את תרבותם במערומיה, בפיכחון ראוי, ויזרו אותם לחשבון נפש נוקב בטרם יום פקודה.

אנו יודעים כמובן שחלומותיו של המשורר לא נתגשמו. הם לא שינו את תפיסתם של יהודי ספרד על תרבותם ולא מילטו אותה מגורלה. אבל מעשהו מפליא בייחודו כמות שהוא, והוא מפליא שבעתיים לאור מה שנלמד ממנו על עוז רוחו של האדם הענוג והאגני הזה, ועל המקוריות החד-פעמית, התלושה כמו מהקשרה ההיסטורי, של תפיסת עולמו. הוא גם משלים את תולדות חייו של המשורר הגדול באקורד של גבהות ושל שגב, שאין מתאים הימנו לחיתום פרשת קורותיו.

הפניות ביבליוגרפיות

- בער, המצב
 "בער, המצב הפוליטי של יהודי ספרד בדורו של ר' יהודה הלוי, בתוך: הנ"ל: מחקרים ומסות בתולדות עם ישראל, ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' 251-268.
- בראדי, דיואן
 ח' בראדי (מהדיר), דיואן יהודה הלוי, א-ד, ברלין תרנ"ד-תר"ץ.
 גויטיין א
 ש"ד גויטיין, 'הפרשה האחרונה בחיי רבנו יהודה הלוי', תרכ"ב, כד (תשט"ו), עמ' 21-47.

- 38 ההנחה שעלייתו של ריה"ל כוונה להיות (בין השאר) אקט מופגן של מחאה נגד אורח החיים של אצילי אנדלוס מצד אחד, ומצד שני דוגמה לרבים לחקותה, עלתה, כמפורסם, כמה פעמים במחקר; ראה: בער, המצב, עמ' 267 ואילך; כהן, ספר הקבלה, עמ' 297 ואילך. הממצאים החדשים מחזקים לפחות את הנחת המחאה, שהיא נראית מחוייבת הנסיבות גם אם אין היא גלויה לחלוטין לא בספר הכוזרי ולא בשיריו של ריה"ל. העובדה שאין בשירי ריה"ל קריאה מפורשת לעלייה לארץ אינה מחייבת להניח שלא קיווה שעצם עשייתו תעורר רצון ותשוקה לחקותה. פיסקת הסיום בספר הכוזרי אינה משתמעת לשתי פנים: היא בוודאי מטיפה לעלייה, גם אם הלשון שם היא של שידול שקט ושקול, שעיקר ביסוסו לכאורה דתי.
- 39 ציפיה להתרחשויות מן הסוג הזה, הן ברמה האישית, בהשגת מעלות רוחניות על-אנושיות (קרי: רוח נבואה) ובין ברמה הלאומית (בהחשה ניכרת של תהליכי גאולה), מורגשת בבירור בכוזרי ובכמה משירי ציון המפורסמים של ריה"ל.

- גויטיין ב
 – 'רבנו יהודה הלוי בספרד לאור כתבי הגניזה', שם, כד (תשט"ו), עמ' 149-134.
- גויטיין ג
 – 'אוטוגרפים מידו של ר' יהודה הלוי', שם, כה (תשט"ז), עמ' 412-393.
- גויטיין ד
 – 'מכתב אל רבנו יהודה הלוי על אסיפת שיריו והביקורת שנמתחה עליהם', שם, כח (תשי"ט), עמ' 361-343.
- גויטיין ה
 S.D. Goitein, 'The Biography of Rabbi Juda Ha-Levi in the Light of the Cairo Geniza Documents', *PAAJR*, 28 (1959), pp. 41-56
- גויטיין ו
 – 'מכתב אל רבנו יהודה הלוי מאת יהודה בן שמואל אלבגדושי אלקשתילי', תרביץ ל (תשכ"א), עמ' 384-379.
- גויטיין ז
 – 'אוטוגראף חדש מידו של רבנו יהודה הלוי', אוצר יהודי ספרד, ח (תשכ"ה), עמ' 10-7.
- גויטיין ח
 – 'מכתב מחוגו של רבנו יהודה הלוי', תרביץ, לה (תשכ"ו), עמ' 277-247.
- גויטיין ט
 – 'Judæo-Arabic Letters from Spain' in: *Orientalia Hispanica*, Leiden 1974, pp. 331-350
- גויטיין י
 – 'האם הגיע ר' יהודה הלוי אל חוף ארץ-ישראל?', תרביץ, מ"ו (תשל"ז), עמ' 250-245.
- גויטיין, חברה
 S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, I-V, Berkeley-Los Angeles-London, 1967-1988
- יהלום
 י' יהלום, 'שירה וחברה במצרים, בחינתן על פי היחס לשירת החול של רב יהודה הלוי', ציון, מה (תשמ"ס), עמ' 286.
- ירדן, שירי הקודש
 ד' ירדן (מהדיר), שירי הקודש לרבי יהודה הלוי, א-ד, ירושלים תשל"ח-תשמ"ו.
- כהן, ספר הקבלה
 G. Cohen (ed.), *The Book of Tradition by Abraham Ibn Daud*, Philadelphia 1967
- פגיס, לוי
 ד' פגיס (מהדיר), שירי לוי אבן אלתבאן, ירושלים תשכ"ח.
- פליישר, בירורים
 ע' פליישר, 'ר' יהודה הלוי – בירורים בקורות חייו ויצירתו', בתוך: ספר ישראל לרין, א, תל אביב תשנ"ה, עמ' 276-241.
- פליישר, לקורות
 – 'לקורות ר' יהודה הלוי בנעוריו וראשית קשריו עם ר' משה אבן עזרא', קרית ספר, סא (תשמ"ז), עמ' 910-893.
- פליישר, חומרים
 – 'חומרים ועיונים לקראת מהדורה עתידית של שירי רבי יהודה הלוי', אסופות, ה (תשנ"א), עמ' קג-קפא.
- רוזן
 ט' רוזן, 'המהלך הסטרופי בשירת יהודה הלוי – פואטיקה אלטרנאטיבית?', ספר ישראל לרין, א, תל אביב תשנ"ה, עמ' 128-115.
- רצהבי
 י' רצהבי, 'קנינות חרשות לר' יהודה הלוי', סיני, קיד (תשנ"ד), עמ' א-כג.
- שירמן, המשוררים
 ח' שירמן, 'המשוררים בני דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ב (תרצ"ו), עמ' קיט-קצד.
- שירמן, השלמות
 – 'השלמות ל"חיי יהודה הלוי"', לתולדות השירה והדראמה העברית, א, ירושלים תשל"ט, עמ' 341-319.
- שירמן, חיי ריה"ל
 – 'חיי יהודה הלוי', שם, עמ' 318-250.
- שירמן, השירה
 – 'השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א-ב, ירושלים תשט"ו (ובמהדורות נוספות).
- שירמן, תולדות א
 – 'תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, ירושלים תשנ"ו.
- שירמן, תולדות ב
 – 'תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, ערך והשלים ע' פליישר, בדפוס.